

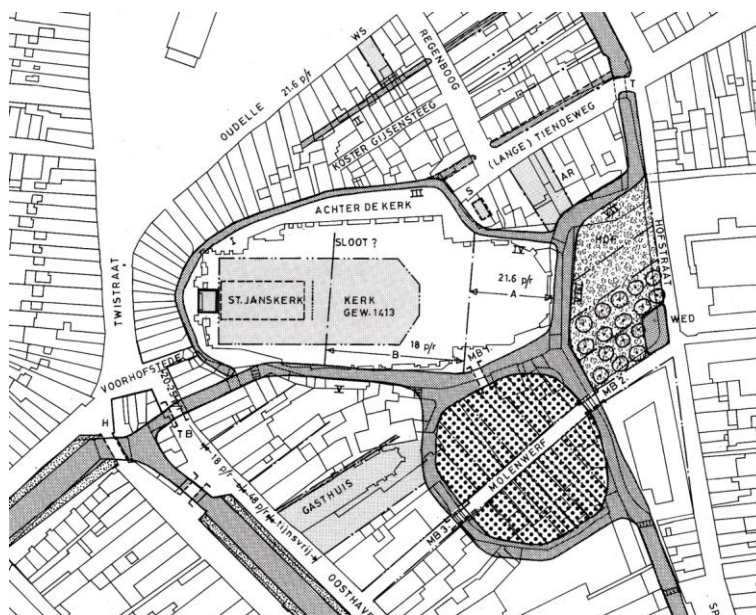
Het middeleeuwse kerkhof rond de Sint Janskerk in Gouda van 1487 tot en met 1832.

In vogelperspectief is de ruimte van het historische kerkhof rondom de kerk te vinden in de dunne lijntjes van de straten die haar omringen, want niet alleen in het huidige Raoul Wallenbergplantsoen achter het koor werden de doden begraven, maar ook op andere plaatsen rondom de kerk. Het is erg moeilijk om een beeld te vormen van de begraafplaats, die nodig was als een laatste rustplaats voor honderden doden. Er lagen weliswaar bij alle stadskloosters kerkhoven, maar daarvan werd door de gelovigen maar mondjes maat gebruik gemaakt. Slechts eenmaal in het bestaan van het kerkhof namelijk in het jaar 1574 bereikte het kerkhof zijn maximum capaciteit en moest men vanwege de uitbraak van de pest in de maand oktober uitzien naar een andere begraafplaats. Hiervoor werd het kerkhof bij het Margaretaklooster in orde gemaakt. Voor het overige werd de ondercapaciteit van het Sint-Janskerkhof min of meer opgelost door de aanleg in 1611 van het pestkerkhof. Toentertijd gedwongen door epidemieën van besmettelijke ziekten als de pest, pokken en difterie, besloot de stad uiteindelijk met behulp van het gasthuis aan het begin van de zeventiende eeuw het pestkerkhof aan te leggen, waar de arme doden uit het gasthuis en de doden van het pesthuis werden begraven. De vraag is hoe en op welke wijze het kerkhof bij de kerk voldoende ruimte kon bieden aan de Goudse arme doden die daar eeuwenlang werden begraven.

Meerdere auteurs hebben de omvang van het gebied rondom de kerk in kaart gebracht, waarbij de beperkte ruimte alle aandacht krijgt. Voor de meeste auteurs was de inkrimping van het kerkhof te wijten aan de verbouwingen en de vergroting van de kerk. De wijze waarop de kerkmeesters en de magistraat in de dagelijkse praktijk met de ingekrompen ruimte moesten omgaan wordt door de meeste auteurs niet duidelijk gemaakt.

De steeds inkrimpande ruimte rondom de kerk was zeker te wijten aan de vergroting van de kerk zelf in de loop der eeuwen, maar ook de bewoners van de huizen rondom de kerk zijn daaraan schuldig. De ongeveer vanaf eind zestiende gebouwde muurhuizen tegen de kerkmuren en de grafkapellen namen eveneens de nodige ruimte in op het kerkhof. De problemen met de ruimte en de daaruit vloeiende conflicten rondom de kerk wordt uitgebreid beschreven in het volgende hoofdstuk.

De enige grote uitbreiding van het kerkhof zelf was in 1412 toen de kerk grond aankocht achter het koor. Willem Heerman Jan Heermansz. verkocht aan de kerk een hofstede achter het kerkhof. De grond strekte toen vanaf 'der stede waterschap' van de Hofstraat tot aan de grote zij of gracht die vlak achter het koor van de kerk loopt. Samen met de aankoop van nog een erf aan de vroegere Hofstraat was dit de grootste uitbreiding. In 1412 werd met de wijding van de herbouwde parochiekerk ook het vergrote kerkhof gewijd door Mathias, vicaris-generaal van de bisschop van Utrecht.¹

J.C. Visser, in: *Tidings van die Goude* jaargang 14, aflevering 2, p. 60.

De begravingen op het kerkhof zelf ontwikkelden zich in de loop der eeuwen in positieve zin, waarbij duidelijk sprake is van een civilisatieproces. Zo was rond 1500 het kerkhof nog zoets als een 'meugveel of slokop' zoals de massagraven in de volksmond heette. De doodgravers begroeven een aantal doden in een kuil, totdat een maximum aantal begravingen voor één kuil bereikt was om daarna een volgende kuil te graven. Rond 1700 werden de doden alleen nog maar individueel in kisten

begraven, waarbij bij iedere begrafenis een zwarte baar werd gebruikt en het kerkhof kreeg in de loop der tijd een beter aanzien door de bestrating en de aanplant van bomen. Soms zullen aantallen doden genoemd worden, maar de mortaliteit in Gouda zal echter pas in een volgend artikel ter sprake komen.

De grootte van het Sint Janskerkhof

Oudere schrijvers geschiedschrijvers zoals De Lange van Wijngaerden (1752-1820)² gingen hoofdzakelijk ervan uit dat de vergrotingen van de kerk in de loop der eeuwen de ruimte rondom de kerk steeds meer inperkten.

Contemporaine auteurs hebben behalve aan de vergroting van de kerk ook aandacht geschonken aan de bewoning van het gebied rondom de kerk in verband met de grootte die overbleef voor het kerkhof. Visser beschrijft het kerkhof, dat feitelijk overbleef na de drie uitbreidingen van de kerk tot begin zestiende eeuw. Hij concludeerde eveneens dat er maar weinig ruimte overbleef tussen de huizen en het gebied rondom de kerk. Volgens Visser bleef vooral na de heropbouw van de kerk na de brand in 1552 alleen nog maar ruimte voor begravingen aan de oostzijde achter het koor, nu het huidige Raoul Wallenbergplantsoen.³ De kerkmeesters noemden dit gebied nog in 1666 het 'aardekerkhof', omdat dit de enige plaats was, waar nog niet gestraat was.⁴

Bianca van den Berg beschrijft als kunsthistoricus met als specialisatie kerkelijke bouwkunst van de middeleeuwen voornamelijk de verbouwingen en vergrotingen van de Sint Janskerk. Zodoende geeft zij een idee van de toenemende moeilijkheden waarmee de doodgravers op het kerkhof keer op keer mee te maken kregen.⁵ In een studie van de restauratie van de kerk tussen 1964 en 1980 geeft Matthijs een prachtig overzicht van de zogenaamde muurhuizen bij de kerk, dit zijn de ettelijke huisjes, loodsen en werkplaatsen die tegen de muren van de kerk werden gebouwd, ook deze gebouwtjes namen weer de nodige plaats in op het kerkhof.⁶

De vroedschap en de kerkmeesters van Gouda hebben zich eeuwenlang beziggehouden met de grensoverschrijdende bebouwing op de grond en over de waterschappen rondom de kerk. Men was namelijk gewoon de grachten en waterlopen binnen de stad waterschappen te noemen zijn. De bewoners van de huizen aan deze waterlopen waren verantwoordelijk voor de kosten van onderhoud en reparatie aan de kaden en bij bijna elk onderzoek van stadswege bleek altijd weer dat zonder officiële vergunningen privaten over het water stonden en goten waren gemaakt die uitwaterden over de muur van het kerkhof. Resoluties van de vroedschap ter wille van het gebied rondom de kerk waren daar nauwelijks tegen bestand. Begin zeventiende eeuw vaardigde de stad weer eens een resolutie uit waarin alle betimmeringen over de waterschap van de kerk en uitgangen op het kerkhof zouden worden afgekeurd. De kerkmeesters stelden toen meteen een lijst op van 50 eigenaren van huizen, die deze regeling overtraden.⁷ Uiteindelijk bleek de grensoverschrijdende bouw een gevecht tegen de bierkaai, zodat er op het eind van de achttiende eeuw nog maar een nauwe ruimte was overgebleven aan de zuidzijde en de noordzijde van de kerk. Over de noordzijde van de kerk kwamen in 1821 zoveel klachten binnen over de situatie op het kerkhof, dat men vreesde dat er niet langer begraven kon worden. De oplossing was: het kerkhof beplanten met bomen, iemand voor het onderhoud in vaste dienst nemen en een hek plaatsen bij de ingang van het kerkhof.⁸ Het onderhoud aan de noordzijde van kerk werd uiteindelijk grotendeels verwaarloosd, omdat de kerkmeesters het zo langzamerhand zinloos vonden om het vuilnis daar voortdurend op te laten ruimen.⁹

Als men in detail kijkt naar wat er werd gebouwd gedurende de eeuwen na de eerst bekende stadsbrand in 1361 dan blijkt dat de kerk zijn huidige afmetingen al voor de laatste brand in 1552 had bereikt. Toen bereikte het kerkhof de maximum ruimte, die in gebruik bleef tot november 1832.

De vergroting van de kerk

Ondanks de financiële bijdragen van heer Jan van Bloys en van het stadsbestuur werd na de brand van de kerk in 1361 waarschijnlijk een kerkgebouw neergezet van ongeveer dezelfde afmetingen. De bijdrage 'om gods wille' van Jan van Blois was de helft van het hout van het omgehakte bos voor de herbouw van de kerk met een waarde van 211 Lb. 14 st. 11 p. De stad zelf kwam in de bouwkosten tegemoet door de opbrengsten uit de vleesaccijns tot 1410 beschikbaar te stellen. Een andere tegemoetkoming van de stad was eenmalige schenking van een bedrag van 200 Lb.¹⁰

De bisschop van Gibleth beloofde in 1366 beloofde in tegenwoordigheid van Dirc van der Goude, jonghe Dirc Willamsz. en Johan Mouwensz., poorters van Gouda, dat de kerk en de zeven altaren met tegelijkertijd ook het altaar in het gasthuiskerk zouden worden gewijd tussen 26 september 1366 en

Pasen in het jaar daaropvolgend.¹¹ Volgens afspraak werd de herbouwde kerk met de altaren en het altaar in het gasthuis, gewijd aan de maagd Katharina, in april 1367 gewijd.¹² De kerk zal bij de heropbouw zeker uit steen zijn opgetrokken, gezien de steenovens in de omgeving van Gouda en Haastrecht. Het gebouw was misschien wat ruimer van opzet met een apsis, maar de plattegrond veranderde niet veel gezien de plaats van het graf van een zoon van Jan van Blois. Deze zoon werd 'midden in die kerk' begraven, terwijl men zou denken dat hij gezien zijn afkomst bijgezet zou moeten worden in het koor; door het euvel van de inzakkende grond van de kerk was het graf al na een jaar ingevallen en moesten de kosten voor de verhoging en sluiting van het graf van zijn zoon in 1371 alsnog door de graaf weer vergoed worden.¹³

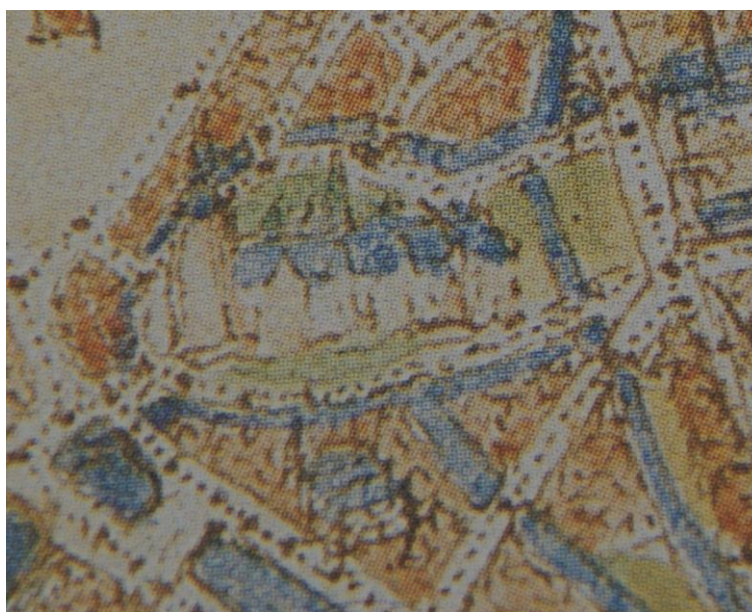
Nog geen 35 jaar later in 1404 verkeerde de kerk in een dermate slechte staat, dat Frederik van Blankenheim, de bisschop van Utrecht, toestemming gaf om de Sint-Janskerk tot en met de fundamenten inclusief het koor volledig af te breken. In deze oorkonde is dan weer sprake van zes altaren, in plaats van de zeven altaren die genoemd werden in 1366.¹⁴

In 1417 was de kerk blijkbaar weer volledig opgebouwd, toen Jan de bastaard van Blois samen met zijn vrouw Maria van Heemstede een altaar met een vicarie in het koor van de kerk stichtte.¹⁵ Een vicarie is een stichting van een kapel of altaar, waarvoor de stichter met de daartoe door hem aangewezen priester voor de betaling verantwoordelijk is. Op het altaar van de kapel draagt de priester de door de stichter vastgestelde missen op. De plaats van de ijzeren kapel met het altaar van Blois was te vinden ter hoogte van het huidige raam met het "Ontzet van Leiden".¹⁶

In 1550 was de aanbouw van de nieuwe noordzijde van de Sint-Janskerk al een feit, want Jan de Minderbroeder maakte in dat jaar een nieuwe stoel in de nieuwe noordzijde voor de kapelaan achter het Sint- Pietersaltaar.¹⁷

De ruimte van het kerkhof is na de brand en de wederopbouw in 1552 van de kerk later alleen maar verminderd door de aanbouw van loodsen en huisjes tegen de kerkmuren op het kerkhof.

De omvang van het kerkhof is na te gaan in diverse belastingregisters onder andere in de aanslagen van het 'diepgeld' van de grachten. Het water rond de kerk liep langs de Spieringstraat, de vroegere Hofstraat, aan de oostzijde van de straat. In de omslag van het diepgeld van 1704 werd de breedte van dat stuk grond aan de Spieringstraat op acht huizen geschat exclusief de belasting van de twee huizen op het kerkhof zelf.¹⁸

7a Gouda (minuut) getekend door Jacob van Deventer (3e kwart 16e eeuw)

De Heilige Geestmeesters kregen in 1640 onder voorbehoud een klein deel van het kerkhof recht tegenover hun huis om hun doden daar te begraven. Voorwaarde was wel dat daar een asput kwam te staan en dat de Heilige Geestmeesters de kademuren, ook wel de wangen genoemd, langs hun 'kerkhofje' in zijn geheel moesten onderhouden. Al in 1656 bleek de Heilige Geest geen gebruik te maken van de grond, zodat deze maar weer overgedragen werd aan de kerkmeesters.¹⁹ Dit stukje grond werd later gebruikt als begraafplaats van het weeshuis en de asput bleef in gebruik, onder andere om het vuil afkomstig van het kerkhof in te storten. Bij de asput werd een deel van het kerkhof bestraat vanaf de ruimte rond de put bij de brug in het verlengde van de straat tot voor het 'Hoofken' het zogenaamde 'Ons lieven heere hoofken'. Dit was een ruimte in de noordoost hoek van het kerkhof

waarop een soort bedehuisje stond met een kruisbeeld of een heilige. Voor dit 'hoofken' werden maar een paar mensen begraven in 1558.²⁰

Dankzij de bestrating van het kerkhof gaven de straatmakers in hun rekeningen soms de oppervlakte op van hun werkzaamheden. In 1633 werd een goot, die liep van voor de doorgang bij de Patersteeg²¹ langs de zuidzijde van de kerk tot de brug, met dekstenen afgeschermd, tezamen een afmeting van 8 roede 105 voet (63,10m).²² In 1621 kwamen de huisjes van 'het bier en het gemaal' bij de sluisbrug aan de noordzijde van de kerk te staan. Dit waren de huisjes voor belastingcontroleurs die toekeken op de hoeveelheid gebrouwen bier en de controleurs die het aantal verwerkte zakken gemalen meel telden. De rooilijn aan de noordzijde van de kerk werd getrokken vanaf de hardstenen omlijsting van de kraamvrouwendeur tot achter het huis van Gerrit Jansz. Vroesen, dat weer tegenover het knekelhuis of 'doodsbeenderhuis' stond. Vroesen maakte gebruik van de veranderingen en verzocht een boom te plaatsen voor het knekelhuis achter zijn huis op de Botermarkt, wat weer ten nadele was van de gewonnen ruimte voor het kerkhof. Ook de bruggen bij en over het water van het kerkhof werden gebruikt om allerlei gebouwtjes op te zetten; waaronder in de achttiende eeuw het huis 'Het grote drinkvat' op de tilbrug met een uitgang op het kerkhof.²³

Op de bruggen stonden bij voorkeur vuurplaatsen, waar open vuren werden gestookt door mensen met een bepaald beroep zoals smeden, kuipers en hekelaars. Hiertegen tekenden heel wat bewoners protest aan en op den duur bleken die protesten niet helemaal tevergeefs te zijn en mocht er nog maar op twee bruggen aan de zuidzijde van de kerk vuurplaatsen staan.²⁴ Voor de huizen met hun uitgang op het kerkhof zelf gold de voorwaarde dat de deuren van die huizen naar binnen moesten openen, over dit ongemak werden meerdere resoluties uitgevaardigd met evenveel magere resultaten. De overhangende goten mochten alleen uitwateren in de zijl of in het water rond het kerkhof en het was verboden as en afval op het kerkhof te gooien, waarvoor alleen de put bij de Molenwerf diende.²⁵ De kerkmeesters zelf moesten een afwatering maken vanaf het kerkhof via gootgaten rondom het kerkhof, niemand mocht zijn gevoeg doen op het kerkhof dan alleen in de daartoe bestemde urinoirs.²⁶ Alleen paarden en wagens mochten gebruik maken van het kerkhof voor aanvoer van het vele bouw materiaal voor de kerk. Ten tijde van de renovatie van de kerk in 1563 diende het kerkhof nog als opslagplaats. De aanvoer van het aantal pilaren en bogen van Bentheimerzandsteen en van straat- en bakstenen was op een bepaald moment zo overweldigend dat er binnen de kerk geen plaats meer was. En juist in dat jaar werden 175 mensen in de aarde, 36 doden in de steenstraat en nog eens twintig doden in de straat voor de toren begraven.²⁷

Halverwege de zeventiende eeuw ontwikkelde zich bij de gegoede burgerij de voorkeur voor een laatste rustplaats in een eigen kapel. In 1659 verzocht de heer Cant, burgemeester, de kerkmeesters toestemming om een 'ledich erfgen' op het kerkhof te mogen kopen tussen de ingang tot het orgel en de 'grote pilaar' van de kerk. Op dat stukje grond wilde hij een kapel laten bouwen. Binnen een maand kreeg hij ook toestemming van de Goudse overheid. In hetzelfde jaar echter verkoos hij toch een andere plaats, namelijk bij de ingang van het knekelhuis, een plaats die blijkbaar te verkiezen was boven de eerste ruimte.²⁸ Bij bestudering van de plattegrond van de Sint-Janskerk gaat Mathijs ervan uit dat de ruimte aan de zuidzijde van het knekelhuis op het kerkhof een open stukje grond lag zonder specifieke bebouwing en aan de noordzijde van het beenderhuis stond de opslagloods voor het schuurzand. Het is niet duidelijk of die kapel er ooit gekomen is of dat de kapel later is afgebroken. Het blijft moeilijk om de ruimte van het kerkhof in te schatten, die in de loop der tijden overbleef. Zoals bijvoorbeeld in 1673, toen er op het kerkhof zo'n 760 mensen en 518 kinderen werden begraven en in datzelfde jaar werden op het pesthuiskerkhof nog eens 679 doden uit het gasthuis begraven.²⁹

De administratie van de kerkmeesters

De stad Gouda was oorspronkelijk verantwoordelijk voor de begravingen en het onderhoud van het kerkhof.³⁰ Na de brand in 1436 was de stad dagenlang bezig met het verwijderen van de modder op het kerkhof en werden talloze ladingen zand aangevoerd om de begraafplaats te verhogen.³¹ De puinhoop na de brand in 1436 moet vreselijk geweest zijn, want geen enkele brug had de brand overleefd en moesten als eerste hersteld worden om vervoer mogelijk te maken.³²

De stad bleek ten minste vanaf 1453 een vaste doodgraver in dienst te hebben, in 1461 echter kwamen de uitbetalingen aan de doodgravers niet meer voor op de betaallijst van werklieden. Het is niet na te gaan of een doodgraver alleen ter dood veroordeelden begroef, wat in de zestiende eeuw wel zijn vaste taak was, of dat hij ook zorgde voor de begravingen van gestorven burgers. Om de begrafeniskosten in eigen hand te krijgen sloten de kerkmeesters tegen het einde van de veertiende eeuw een contract met de koster van de kerk en stelden hem aan als doodgraver. Al gauw in 1482 kregen de kerkmeesters daar spijt van en wilden het contract verbreken om het

grafmakerschap in eigen beheer te krijgen. De toenmalige koster Pieter Dapper vocht de contractbreuk tevergeefs aan, want een college van de deken, alle burgemeesters en schepenen besloot de kerk het grafmakerschap te gunnen ten nadele van Pieter Dapper.³³ Vanaf 1487 had de kerk een vaste doodgraver in vaste dienst.³⁴

Vanaf hetzelfde jaar in 1487 dateerde de administratie van de kerk, waarna vanaf die tijd alle arbeidskosten en inkomsten van de kerk in rekening werden gebracht.

De administratie van de begravingen op het kerkhof werd in eerste instantie tot en met 1491 bijgehouden en vormde een opvallende tegenstelling met de nauwkeurig bijgehouden boekhouding van de begrafenissen binnen de kerk.

Zo nu en dan werden op het kerkhof het aantal begravingen in de rekeningen vermeld en soms alleen maar totaalbedragen. Alleen in de jaren vanaf 1487 tot en met 1490 is het aantal doden bekend; dit waren respectievelijk 28, 38, 41 en 23 begravingen op het kerkhof. Vanaf 1492 zijn de rekeningen niet overgeleverd en sinds 1543 is de administratie weer te bestuderen en is het mogelijk om ontwikkelingen te volgen over de bijzettingen op het kerkhof.

De instructies voor de doodgravers veranderden in de loop der tijd nauwelijks: in de kerk mocht niet dieper gegraven worden dan tot op een diepte voor twee lijkkasten op elkaar en op het kerkhof moesten de doodgravers zo diep mogelijk graven, maar wel voorkomen dat lijken, die nog niet vergaan waren, verstoord werden. Twee maal per week veeiden de doodgravers de vloer van de kerk aan, waarbij de stenen op de graven, die vaak uit verband lagen, weer netjes bij elkaar gelegd en met zand opgevuld werden. De grafstenen bestonden uit een hoofdsteen met twee andere stenen, die nogal vaak afbraken. Op het kerkhof, waar geen stenen monumenten lagen, werden de ingezakte graven met zand aangevuld en de doodgravers moesten de beenderen, die boven de aarde te voorschijn kwamen, verzamelen. Later ten tijde van de epidemieën werden mensen die aan een besmettelijke ziekte waren gestorven, alleen na toestemming van de kerkmeesters, begraven onder de stenen op het 'grote kerkhof', dat is de ruimte tussen de gracht achter het koor, bij het hek langs de Spieringstraat en een gedeelte langs de Molenwerf.³⁵ Weeskinderen werden vrijgesteld van het grafrecht van de kerk, en sinds 1640 begroef men hen 'binnen het weeshok' bij de asput.

De inrichting van het kerkhof

In 1543 bestonden drie prijsklassen voor het kerkhof: in de 'steenstraat', in de 'aarde' en 'in het slik'.³⁶ De steenstraat was het gedeelte van het kerkhof dat bestraat was. Een bijzetting voor volwassenen in de steenstraat kostte 5 stuivers en voor een graf in de aarde was de prijs 6 groot. Voor kinderen onder de vier jaar betaalden de ouders voor een begrafenis in de steenstraat 5 groot en in de aarde 3 groot of soms 1 blanc als het kind in het slik werd begraven. Om een genuanceerd inzicht te geven in de begravingen het volgende voorbeeld; in het jaar 1543 werden 40 volwassenen en 80 kinderen op het kerkhof begraven; 58 % van de van de volwassenen werden in de steenstraat begraven en 42% onder hen in de aarde. Het verschil met de kinderbegravenissen was toen nog groot; slechts 23% van de kinderen werd begraven in de steenstraat en 77% in de aarde, onder wie dan nog 32 kinderen in het slik, het natste gedeelte van het kerkhof. Wel moet gezegd worden dat vijf volwassen en twee kinderen in dat jaar al met kaarsen werden begraven, wat duidt op het begin van respect, maar zeker ook op de financiële ruimte van de nabestaanden.³⁷ Op de kerkhoven binnen de kloosters werden zowel rijkere als arme kinderen en volwassenen begraven; de begraafkosten en kisten betaalde men aan de kerk, gezien het monopolie van de kerk op het begraven en de levering van doodkisten vanaf 1542. Kloosters en de andere godshuizen als de leprozen, het gasthuis, het weeshuis, het tuchthuis en later het oude mannenhuis en het oude vrouwenhuis moesten de kisten afnemen van de kerk tegen een vastgestelde prijs; dit monopolie bleef van kracht tot 1795.

Vanaf halverwege de zestiende eeuw werd erg veel aandacht besteed aan de bestrating van het kerkhof. Men maakte onderscheid tussen de 'steenstraat' en de 'platte steen' met een prijsverschil per categorie; de steenstraat voor de toren, de duurste plaats, de straatsteen en de platte steen waren minder kostbaar en de aarde was de goedkoopste plaats.

Na een cesuur in de rekeningen vanaf de grote brand in 1552 tot 1557, waarin het 'dootschultboeck' dienst deed als rekeningboek, hernamen de kerkrekeningen weer hun gewone gang van zaken; bij de graven op het kerkhof schaarde zich weer een variant, namelijk in die aarde niet 'gestraet' waarbij men een deel van het kerkhof aan de noordzijde bedoelde bij het koor, dat niet bestraat was.

Later in 1598 verdween de categorie bekend onder de naam 'platte steen', toen de straatmakers de klinkers, die eerst op de platte kant lagen, op de zijkant gingen straten; de term 'platte steen' verdween toen uit de rekeningen.³⁸ Rond 1650 namen de begravingen in de aarde op het kerkhof duidelijk af, bijvoorbeeld in 1648 werden 83 volwassenen en 191 kinderen onder de vier jaar in de

steenstraat begraven en in de aarde werden nog maar vier volwassenen en één kind in de aarde bijgezet. Vanaf 1650 werd geen onderscheid meer gemaakt; er werd alleen nog maar in het bestratte deel van het kerkhof begraven.

De ontwikkeling van de kerk als begrafenisondernemer

Een aanwinst voor het kerkhof qua ruimte was de aanleg van het pestkerkhof rond 1610, want vanaf die tijd werden de mensen die in het gasthuis en pesthuis stierven op de begraafplaats achter het pesthuis begraven.³⁹ Maandelijks hield de koster nauwkeurig het aantal gestorven mensen in het gasthuis en pesthuis bij voor de administratie van de geleverde kisten.

Innovatie was de kerk niet vreemd; armen mochten in eerste instantie gebruik maken van oude en versleten baren als zij die zelf kwamen ophalen, maar ongeveer vanaf 1625 werd het gebruik van zwarte baren, waarvoor betaald moest worden, bijna standaard op het kerkhof. De regenten van het weeshuis kregen zelfs toestemming om een speciale baar te maken voor de kinderen die in het huis stierven.⁴⁰ Het gebruik van de zogenaamde 'grote baar van veertienen' mocht alleen na toestemming van de burgemeesters. De grote baar was bestemd voor de kisten van de heren van de regering, pensionarissen en secretarissen van de stad en voor hun vrouwen, weduwen en ongetrouwde kinderen.⁴¹ Soms werden mensen met een grote baar op het kerkhof begraven, waarvoor toestemming werd verleend als de dode te zwaar was voor een gewone baar.⁴²

Nieuw was ook dat vanaf halverwege de zeventiende eeuw de lijkjes van miskramen of misdachten zowel in de kerk als op het kerkhof officieel bijgezet werden in een graf, het is niet duidelijk op welke wijze men voor die tijd deze kinderen begroef, waarschijnlijk bij de moeder als zij ook gestorven was, maar vermeldingen van begravingen van individuele misdachten komen pas voor rond 1642.

Een andere ontwikkeling was een modernere inkoopmethode van kisten door de kerkmeesters, want voor die tijd had de kerk timmerlieden in vaste dienst voor de fabricage van de kisten. In 1707 besloten zij tot aanbesteding van de kistenmakerij, in eerste instantie betrof het alleen de goedkope beukenhouten en grenen doodkisten, die bestemd waren voor de doden op het kerkhof en voor de armen uit het gasthuis, maar een paar jaar later werden ook de eiken kisten voor binnen de kerk in de aanbesteding opgenomen. De nabestaanden van de doden op het kerkhof konden een keuze maken uit verschillende kisten: uit vurenhouten kisten van binnen en buiten geschaafd, zwarte kisten en grenen kisten. De kerk leverde ook kisten aan de andere godshuizen zoals het tuchthuis, het aalmoeseniershuis en aan het gasthuis. Soms zelfs werden kisten afgeleverd voor individuele doden, onder wie bijvoorbeeld joodse kinderen, soldaten, armen uit Bloemendaal, uit Boskoop, uit Waddinxveen of uit Moerkapelle. Later verdwijnt de verstrekking van kisten aan individuele armen uit de administratie.

Eén incident schokte Gouda in het begin van de achttiende eeuw ondanks de dagelijkse gruwelijke omgang met de dood zoals bijvoorbeeld de lichamen die vergingen op het galgenveld. Op het kerkhof waren uit hetzelfde graf twee kistjes met daarin dode kinderen opgegraven, in één kistje werd het kind met het hoofd ondersteboven tentoongesteld en het andere kind dat veertien dagen daarvoor was begraven werd uit het kistje gehaald en neergezet op een bank voor een huis aan de Kleiweg.⁴³ De officier van justitie loofde het niet geringe bedrag van 100 gulden aan premie uit om de daders te vinden, die helaas niet boven water kwamen.

In de achttiende eeuw werden nog eens andere wijzen van begraven geïntroduceerd, waaronder het begraven bij avond, anders genaamd 'sincken' en het begraven in stilte ofwel dompelen. De begrippen 'sincken' en 'dompelen' zijn min of meer identiek en wisselen elkaar af in de rekeningen. Beide termen betekenen begraven. Voor het begraven bij nacht was toestemming nodig van de burgemeesters, waarna in de reglementen allerlei restricties volgen, zoals het verbod om wapens of kwartieren op de baar of de kist te leggen, alleen de bidders of een knecht mochten voorafgaan aan de baar en maximaal twaalf personen konden de baar volgen; de dode werd pas na de klok van negen uur toegelaten in de kerk. De prijzen van het begraven bij nacht waren gelijk aan die van de begravenissen bij daglicht in de kerk, maar de kosten werden wel verhoogd met een bedrag ten behoeve van de armen. De afdracht aan de armen, een vorm van subsidieverlening, varieerde met de leeftijd van de dode, voor een kraamkind werd 10 gulden extra voor de armen in rekening gebracht en dit bedrag werd verhoogd naar mate de leeftijd van de doden vorderde. Voor kinderen tot tien jaar gold 15 gulden extra, personen van tien tot vijftientig jaar betaalden 20 gulden en boven de vijftientig jaar was dat 30 gulden.⁴⁴

Een andere gewoonte was de bijzetting van de doden in stilte in de kerk of op het kerkhof. Deze begravingen vonden 's morgens vroeg vanaf 15 maart tot 15 september voor zes uur plaats en vanaf

15 september tot 15 maart vóór acht uur 's morgens, waarbij slechts twee personen aanwezig konden zijn.

Na herhaaldelijk verzoek van de burgers om op het kerkhof enige particuliere graven toe te staan werd door de kerkenraad uiteindelijk vanaf 28 januari 1715 toegestaan om volwassenen en kinderen in een particuliere put of graf op het kerkhof te begraven; daarvoor zou één rij op het kerkhof beschikbaar worden gesteld.⁴⁵ Helaas is niet duidelijk op welke wijze deze toestemming in de praktijk werd uitgevoerd.

De begravingen in de achttiende eeuw bieden verder weinig variatie, met uitzondering van de hoge kosten van het onderhoud van het kerkhof, van de bestrating en de verzorging van de bomen. Het decreet in 1795 verslechterde de economische positie van de Sint-Janskerk, want vanaf januari 1795 verloor de kerk het monopolie op de leverantie van kisten, het kerkrecht voor de doden, toegekend in 1465, behield ze wel; men kon zich vanaf die tijd laten begraven in een kist naar keuze en op een kerkhof of in een kerk naar keuze. Tot ontzetting van de burgers reageerde de kerk met een flinke verhoging van de begrafenis-kosten, die drie klassen instelde waarbij de bijdrage aan de armen het uitgangspunt was.⁴⁶ In 1821 begon men in afwachting van de nieuwe begraafplaats aan de Vorstmanstraat de beplanting en de plaatsing van de bomen ter hand te nemen op het kerkhof. Tot overmaat van ramp weigerde de Franse commandant nog toegang te verschaffen tot het kerkhof achter het toenmalige pesthuis en gaf hij zijn schildwachten opdracht om niemand daar meer toe te laten. Gevolg was dat de kerkmeesters de begravingen van de armen uit het gasthuis op het kerkhof 'oogluikend' moesten toestaan.⁴⁷

Het decreet van 8 januari 1795 was het begin van het einde van de bijzettingen binnen de kerken en op kerkhoven in de stedelijk gebieden. De steden in de Nederlanden werden bij decreet bevolen hun doden buiten de stad te begraven en begraafplaatsen aan te leggen, die plaats zouden bieden aan arm en rijk, de verschillende categorieën of klassen bleven wel bestaan. Het duurde in Gouda nog tot en met oktober 1832 dat dit werkelijkheid werd, dankzij de oprukkende cholera en de vrees voor een epidemie.

Conclusie

De kerk heeft haar taak als verzorger van de doden consciëntieus uitgevoerd. Zij heeft het 'oude kerkhof' in Bloemendaal in stand gehouden door de festiviteiten voor Hemelvaartdag te blijven verzorgen en het gebiedje goed onderhouden.

Het eigen kerkhof om de kerk veroorzaakte voortdurend een spanningsveld tussen enerzijds de kerkmeesters en het bestuur van de stad en de Goudse burgers anderzijds over de steeds inkrimpende ruimte rondom de kerk. De overheid en de kerkmeesters moesten zich jarenlang inzetten om het gebied rondom de kerk functioneel, maar ook leefbaar te houden. Op het kerkhof kwamen steeds meer bomen te staan om het kerkhof een beter aanzien te geven. De bestrating van het kerkhof verdeelde in de praktijk zeer goed gezien de ontwikkeling van de rituelen rond de begrafenissen.

De stad oefende een belangrijke greep uit op het bestuurlijk niveau van de kerk en verleende in de praktijk voor heel wat zaken toestemming. De kerkmeesters waren evenals de andere godshuizen, met name het tuchthuis, het aalmoezeniershuis, het weeshuis en het proveniershuis afhankelijk de toegekende fondsen door de vroedschap, die alle Goudse instellingen in de loop der tijd verwierven. Gezien het groeiend aantal armen waren vooral de armenbesturen permanent afhankelijk van de overheid om hun taak te vervullen.

Het kerkhof dat in het begin min of meer functioneerde als een begraafput, ontwikkelde al gauw tot steeds meer begravingen waarbij individuele aandacht een belangrijke rol speelde. De doden werden begraven in kisten en op baren naar de plaats van begraving gebracht. Voor hen werd voor kaarslicht en klokgelui gezorgd. Misschien waren de armen in de veertiende en vijftiende eeuw armer dan de armen in de zestiende en zeventiende eeuw, die nog wel een kist konden bekostigen.

drs. A.G. Bontenbal

¹ J.E.J. Geselschap, *Archieven van de St Janskerk te Gouda* (Gouda 1961). Reg. nrs. 253 en 254. Zie ook 0002.326 f 129v Willem Willems Vroesen koopt een huis achter de kerk, 'genaemt 't oude wedde' in 1551.

² C.J. de Lange van Wijngaerden en bewerkt door J.N. Scheltema (Gouda 1879) deel III.

³ J.C. Visser, "De kerk in het midden. Het Goudse stadscentrum omstreeks het midden van de veertiende eeuw". 1-9, in: *Tidings van Die Goude*, jaargang 14, aflevering nr. 1.

- ⁴ 566-774 bijlagen van de rekeningen jaar 1666, zie ook inv. nrs. 820 en 821 resp. in 1738 en 1739
- ⁵ B. van den Berg, "De Sint-Janskerk", in: W. Denslagen, *Gouda*, 98-123. Zie daarin de vele plattegronden.
- ⁶ T. Sterenborg, samensteller, *De restauratie van de Sint-Janskerk te Gouda 1964-1980*. 28-34. Aan het einde van 'Overzicht van eigenaars van de huizen aan de Molenwerf en Achter de Kerk' vermeldt hij apart de muurhuizen vanaf 104 rond de kerk en dan tegen de klok in tot 108
- ⁷ Hierbij verwijzen de kerkmeesters naar het 10^e stadsregister f. 276, 0001-338, helaas eindigt dit register bij f. 275.
- ⁸ 567-1, Archief van de Hervormde kerk na 1820. 118v, 135, 141 en 150.
- ⁹ 567-2, idem 52.
- ¹⁰ De Lange van Wijngaerden. 191, zie ook: 0001-1126. Stadsrekeningen 25
- ¹¹ Archief Utrecht, Au 1956 1a. Met dank aan Bart Ibelings die mij een fotocopye gaf van de oorkonde gedateerd: 1366 saterdach na Sinte Mauritiusdach (22 september). zie ook De Lange van Wijngaerden deel III voor een afschrift van de oorkonde 173.
- ¹² J.E.J. Geselschap, Archief der beide gasthuizen, regest nr. 109.
- ¹³ Rekeningen van Blois inv. nr. 98 over de jaren 1370-1371 f. 19.
- ¹⁴ Vorstman (ed.) in : NAKG, 8^e deel 1848, 203-205.
- ¹⁵ De Lange van Wijngaerden deel III. 174.
- ¹⁶ De restauratie van de Sint janskerk, 19 een plattegrond Sint-Janskerk.
- ¹⁷ 0090-1.3. Rekeningen f. 359, 90-1.9 over de jaren 1564-1565, rekeningen kerkmeesters 102.
- ¹⁸ 566-790 en 798. Bijlagen rekeningen.
- ¹⁹ 566-1. Resolutieboek 1640-1724 f. 1.
- ²⁰ K. Goudriaan, "Kapellen, gasthuizen en andere instellingen", in: W. Denslagen, *Gouda*, 139-171, 169. Goudriaan gaat er ook vanuit dat dit een klein kapelletje is. Zie ook 0090-1.6 f. 14 en A. Scheygrond, *Goudsche straatnamen*. (Alphen aan de Rijn 1979) 112
- ²¹ A. Scheygrond, *Goudsche straatnamen*. (Alphen aan den Rijn 1979)148, van de Spieringstraat tot de Groeneweg.
- ²² 566-755. Bijlagen rekeningen.
- ²³ 0002-446. Oud Rechterlijk Archief, f. 78 en inv. nr. 351 f. 43v. Op dit huis stond een vrij hoog bedrag aan hofstedegeld van 50 stuivers.
- ²⁴ 0001-92. Kamerboek 77, 137, 152v.
- ²⁵ 0002-94. Kamerboek, 63, zie ook; Vroedschapboek 45 en 47, 2 okt 1607.
- ²⁶ 0001-326 . Keurboek van de baljuw.
- ²⁷ 90-1.8. Over het jaar 1562/1563 93, 700 voet Bentheimersteen, een zandsteen uit de omgeving van Bentheim, kwam in de kerk te staan en 63 blokken.
- ²⁸ 0001-102. Kamerboek f. 30, 38 en 40. Zie ook; 566-69 f. 91v en 92.
- ²⁹ N.D.B. Habermehl, "Leven in de schaduw van de dood", in: *Duizend jaar Gouda*, 296-324. 302, in 1673 zijn er inclusief de doden begraven in de kerk in totaal 2995 mensen gestorven.
- ³⁰ De stadsrekeningen beginnen in 1437.
- ³¹ 0001-1125. Stadsrekeningen, het jaar 1437 22v.
- ³² 0001-1126. Stadsrekeningen, het jaar 1438 18 en 18v.
- ³³ *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem*, 3^e deel 1e aflevering (Haarlem 1874) 488-487.
- ³⁴ 0090-1.1. Rekeningen kerkmeesters, f. 1 'van die graven up te maken binnen die kerck ende daerbuyten'.
- ³⁵ 566-63. Instructies voor de doodgravers, 23 juli 1749, 4 juli 1755 en 6 juni 1695.
- ³⁶ De rekeningen van de kerkmeesters lopen van 90-1.1 1487 tot en met 90-1.2a in 1491 en 90-1.3 begint in 1543 en vormen daarna een reeks tot 1574. Alleen in de rekeningen van de kerkmeesters wordt de administratie van het kerkhof weergegeven.
- ³⁷ 0090-1.1. Rekeningen kerkmeesters 30v e.v.
- ³⁸ 566-275. Rekeningen kerkmeesters f. 58v.
- ³⁹ 566-289. Rekeningen rentmeesters onder begravingen op het kerkhof. Zie ook 0091 f. 146.
- ⁴⁰ 0001-93, kamerboeken f55.
- ⁴¹ 0001-312, 9 maart 1669 en 11 juli 1774.
- ⁴² 566-349, rekeningen kerkmeesters van 1683.
- ⁴³ 0001-302, 1708/1.
- ⁴⁴ 566-9. Notulen f. 90-98. Het reglement op begraven bij avond werd in 1755 vastgelegd.
- ⁴⁵ 566-10. Resolutieboek, f. 100 en 110, vanaf 1690 tot 1715 werd dit van de hand gewezen.
- ⁴⁶ 566-10. Idem f. 40.
- ⁴⁷ 566-10. Idem 84v.

AC-codes Streekarchief Hollands Midden

0001; Archief van de stad Gouda, 1311-1815
 0002; Archief **328** der oude gerechtelijke archieven
 0090; Archief van de Rooms-Katholieke parochie St. Jan de Doper (St-Janskerk) te Gouda vóór de reformatie, 1315-1573.
 0566; Archief van de kerkmeesters van de St.-Janskerk te Gouda, 1572-1820
 0567; Archief van de kerkvoogdij van de hervormde kerk te Gouda 1820-1997.

Literatuurlijst

Aries, P., *Het uur van onze dood*. Duizend jaar sterven, begraven, rouwen en gedenken. (Amsterdam/Brussel 1987)
 Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem.
 Bik, G.W.F., "Vijf eeuwen medisch leven in de stede van der Goude", in: *Oudheidkundige kring "Die Goude"*, achtste verzameling bijdragen 1955.
 Buwalda, J.M. en E.O. Prey, "Eenige gegevens over de pest te Gouda in de 17^e eeuw, in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 83 (1939, 5663-71 en *Bijdragen Geschiedenis Geneeskunde* 19 (1939) 261-269.

-
- Buwalda-Prey, E.O. "Bijdrage tot de geschiedenis van de pest en haar bestrijding te Gouda", in: *Bijdragen 'Die Goude 2* (1940), 80-100.
- Denslagen, W., *Gouda, De Nederlandse Monumenten van geschiedenis en kunst.* (Zwolle 2001)139-171.
- Habermehl, N.D.B., "Leven in de schaduw van de dood", in: P.H.A.M. Abels, K.Goudriaan, N.D.B. Habermehl en J.H. Kompagnie (red.) *Duizend jaar Gouda, Een stadsgeschiedenis.* (Hilversum 2002).
- Hamaker, H.G., *Rekeningen der grafelijkheid van Holland onder henegouwsche huis.* 1^e deel, nieuwe serie nr. 21 (Utrecht 1875)
- Geselschap, J.E.J., *Archieven van de St Janskerk te Gouda* (Gouda 1961).
- Geselschap, J.E.J., *Inventaris van het Oud-Archief van Gouda.* (Gouda 1965).
- Kist N.C. en H.J. Royaards, *Nederlandsch archief voor kerkelijke geschiedenis*, 8^e deel (1848).
- Koch, A.C.F., *Oorkondeboek van Holland en Zeeland*, deel I eind van de 7^e eeuw tot 1222. (1970).
- Lange van Wijngaerden, C.J., bewerkt door J.N. Scheltema (Gouda 1879) deel III.
- Linden, H. van der., *De cope*, bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse vlakke, (Assen 1956)
- Lourens, P. en J. Lucassen, *Inwoneraantallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800*, (Amsterdam 1997).
- Nolet, W. en P.C.Boeren, *Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen.* (Amsterdam 1951)
- Rollin Couquerque, L.M. en A.Meerkamp van Embden in: *Oud-vaderlandsche rechtsbronnen, Rechtsbronnen der stad Gouda.* ('s-Gravenhage 1917)
- Scheygrond, A., *Goudsche straatnamen.* (Alphen aan de Rijn 1979)
- Schmidt-Ernsthausen, A.A.M., *Het archief van de Graven van Blois 1304-1397.*
- Sterenborg, T., samensteller, *De restauratie van de Sint-Janskerk te Gouda 1964-1980.*
- Strubbe, Eg. I. en L. Voet, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden.* (Brussel 1991).
- Tidinge van Die Goude*, jaargang 14.
- Walvis, J., *Beschrijving van der stad Gouda*, (Gouda 1714).